

A teológia szomszédságában

ANDORKA RUDOLF:

Tudományos kutatás és etika

Előadás az Agrár Kutató és Fejlesztő Szakemberek Első Etikai Konferenciáján,
Gödöllő, Agrártudományi Egyetem, 1992. okt. 5—6.

Nem vagyok agrárkutató, hanem szociológus, ezért előadásomban elsősorban a szociológia és más társadalomtudományok egyes etikai kérdéseire tudok kitérni. Nem is vagyok morálfilozófus vagy teológus, ezért ezeket a kérdéseket nem a filozófia és teológia nézőpontjából fogom tárgyalni, hanem egyrészt a társadalomtudományi szakirodalomban hagyományos kérdéscsoportokból kiindulva és még ennél is inkább azoknak a tapasztalatoknak alapján, amelyeket mint társadalomtudományi kutató, az elmúlt évtizedekben és különösen az utolsó két és fél évben, a rendszerváltozás óta szereztem. Remélem, hogy gondolataim ennek ellenére érdekes adalékokkal szolgálhatnak az agrártudományi szakemberek és más természettudósok számára is, amikor az ő tudományterületeiken felvetődő etikai kérdéseket vizsgálják.

AZ ÉRTEKEK PROBLÉMÁJA A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZAKIRODALOMBAN

A régebbi társadalomtudományi, ezen belül szociológiai szakirodalomban ennek a konferenciának témája az „értékek szerepe a társadalomtudományi kutatásban” és a „tudomány és politika viszonya” néven jelenik meg.

Először Marx munkásságával kapcsolatban exponálódott nagyon határozottan az értékek és a politika szerepe a társadalomtudományokban. Mint köztudott, Marx Károlynak nagyon határozott elképzelése, elmélete volt arról, hogy a társadalom fejlődése milyen irányban — a kapitalizmusból a szocializmusba, majd a kommunizmusba — halad. Az ezirányú fejlődést a forradalmi munkáspártok fogják forradalom útján megvalósítani, a társadalomtudományoknak ezt a politikát kell szolgálniuk, tehát alá kell magukat rendelniük a politikai céloknak. Az egyedül erkölcsös tudományos magatartás ezeknek a politikai céloknak szolgálata, sőt csak az a társadalomtudós ismerheti meg az igazságot, a társadalom törvényeit, aki a forradalmi munkásmozgalom mellett elkötelezett. Marxnak ez a felfogása többé-kevésbé vulgárizált formában és kisebb-nagyobb erőszakossággal érvényesült a szocialista rendszerű társadalmakban a rendszer összeomlásáig. Lukács György, az utolsó nagy marxista filozófus, is ezt az álláspontot képviselte.

Max Weber egész szociológiai munkásságát lehet úgy értelmezni, hogy különféle (a társadalmi szerkezetre, a vallás társadalmi szerepére, a hatalomra és uralomra vonatkozó) kutatásaiban, munkáiban a marxizmus által felvetett kérdésekre keresett Marx Károlytól eltérő válaszokat. Így értelmezhetjük a szociológiai megismerés objektivitásáról, értékmentességéről, a társadalomtudós és a politikus hivatásról írott munkáit is.¹ Ezekkel kezdődik meg a szociológiában a témakörrel való alapos szembenézés. Weber gondolatainak megértéséhez hozzá kell tenni,

hogy egyrészt erősen morális személyiség volt, nagy felelősségérzet volt benne mind a tudománnyal, mind társadalmával szemben, másrészt miközben a tudománynak a politikától való függetlenségét követelte, maga is többször közel került ahhoz, hogy aktív szerepet vállaljon a német politikai életben, utoljára 1920. évi korai halála előtt a Német Demokrata Pártban.

Webernek ezeket a munkáit, — mint különben minden más művét, — a tépelődés, az egymásnak ellentmondó érvek és következtetések szembeállítására és mérlegelésére jellemzi. A „tapasztalati tudománynak sohasem lehet feladata, hogy kötelező normákat és eszményeket dolgozzon ki, hogy azután ezekből recepteket lehessen készíteni a gyakorlat számára. De mi következik ebből a tételből? Semmiképpen sem az, hogy az értékítéletek — mivel végső soron bizonyos eszményeken alapulnak és ezért szubjektív eredetűek — mindenestől hiányoznak a tudományos fejtegetésből”. Az értékmentesség követelményének és az értékek kizárása lehetetlenségének ellentmondásos helyzetét a tudós úgy oldhatja meg, hogy „feltétlenül válassza külön az empirikus tények megállapítását... és az ő gyakorlatilag értékelő állásfoglalását, amellyel ezeket a tényeket... örvendetesnek ítéli”, továbbá „minden pillanatban tudatosítania kell az olvasó és önmaga előtt, melyek azok a mércék, amelyekkel a valóságot méri és amelyekből az értékítéletet levezeti”.²

A társadalomtudós tehát ne akarjon „prófeta vagy megváltó” lenni, mindig „hideg fejjel” nézzen szembe a mindenkor uralkodó eszmékkel, még a legmagasabbakkal is.³ Ugyanakkor a legszigorúbban etikus magatartást követelte meg a tudóstól. Érzékeltetik ezt gondolatai az etika alapproblémáiról, az „érzelet” és a „felelősség” etika szembeállításáról. Az előbbi azt jelenti, hogy az etikai elvek szerint járunk el és nem törődünk cselekedetünk lehetséges következményeivel, az utóbbi pedig azt, hogy felelősséget érzünk cselekedeteink lehetséges következményeiért. Érdekes, hogy bár Weber a politikai hivatást a tudományos hivatástól alapvetően eltérőnek tekinti, a politikáról írott tanulmánya végén is felveti az e kétféle etika közötti választás dilemmáját és — ha jól értem — mind a tudóstól, mind a politikustól a következményekért érzett felelősséget kívánja meg.⁴

Weber a tudóstól tehát egyrészt minél inkább értékmentes és tárgyilagos magatartást várt, a politikától, ideológiától való távolságtartást kívánta, ugyanakkor magasszintű etikát, felelősségérzetet követelt meg, felismerve ezeknek a kívánalmaknak nagyon is ellentmondásos és problematikus voltát.

Míg Weber a tudomány pártosságának marxista követelményével vitázott, Mannheim elsősorban azt vonta kétségbe, hogy a forradalmi munkáspártokhoz csatlakozó tudós képes a valóságot feltárni, az igazságot megismerni. Feltehetően 1919 előtti magyarországi élményei is hozzájárultak és 1919—1933 közötti németországi tapasztalatai is megerősítették ezt

a meggyőződését, hogy párthoz és osztályhoz tartozó tudós nem képes az igazságot megismerni, feltárni. Ezt a feladatot csak az osztály és pártérdekektől független „szabadon lebegő” értelmiségi láthatja el és kell is hogy ellássa a társadalom érdekében.⁵

A pártatlanságra és objektivitásra törekvő Mannheim életművében, különösen annak korai, budapesti és késői, londoni szakaszában összekapcsolódik az értelmiségi és a társadalomtudós morális felelősségének hangsúlyozásával. A Szellemi Tudományok Szabadiskoláján tartott előadásában 1918-ban „a múltban levő materializmussal szemben a transzcendencia problémáinak fontosságát... az anarchikus világnézettel szemben a normatív etika páthosát hirdeti”.⁶ Angliai munkásságának hátterében a nemzetiszocializmus németországi hatalomra jutása áll. A szélsőséges mozgalmak hasonló hatalomátvételt kívánta megakadályozni azzal a gondolatával, hogy demokratikus társadalmi tervezés útján kell elősegíteni a társadalom reintegrálódását, a meggyengült morális értékek megerősítését, a dezintegrálódott személyiségek beilleszkedését a társadalomban, a közösségek újrászerveződését. Élete végén a keresztény vallásban látta azt a szellemi erőt, amely a társadalom tagjait integrálhatja.⁷

Gunnar Myrdal Nobel-díjas közgazdászt az amerikai feketék helyzetéről és a gazdaságilag fejletlen országok szegénységéről végzett kutatásaival kapcsolatban foglalkoztatta az értékek szerepe a társadalomtudományokban. Nem tudott elvonatkoztatni attól, hogy az amerikai feketék hátrányos helyzetét és az ázsiai—afrikai—latinamerikai országok szegénységét felháborítónak találja. Ugyanakkor nem kívánta saját értékítéletét tudományos elemzésein keresztül olvasóira erőltetni, mert ezzel véleménye szerint vétett volna a tudományok tárgyilagosságának követelményével szemben. A megoldást abban látta, hogy a tudósnak világosan ki kell mondania azokat az értékeket, amelyek alapján a jelenséget vizsgálja, és az olvasóra kell bízni, hogy elfogadja-e ezeket az értékeket és rájuk támaszkodva, levon értékelő következtetéseket. Megfogalmazása szerint ezek az európai kultúra alapvető értékei, amelyeknek gyökereit a kereszténységig vezet vissza (bár egy helyen megjegyzi, hogy minden világvallásban előfordulnak) és amelyek a felvilágosodás gondolatvilágában jutottak legtisztábban kifejezésre. Ezek: az emberek alapvető egyenlősége, a szabadságra és egyenlő esélyekre való joguk, a testvériség, a demokrácia, az élet tisztelése.⁸

Az értékprobléma világirodalmának és az rövid áttekintése érzékeltetheti, hogy a világ vezető társadalomtudósait foglalkoztatta az az igény, hogy kutatásaikban tárgyilagosság, előítéletmentesség legyenek, így fel tudják tárni a valóságot, ugyanakkor érezték azt, hogy a tudományos munkában értékekre, etikai normákra van szükség. Talán nem tiszteletlenség az említett három nagy társadalomtudóssal szemben, ha azt mondom: a két követelmény közötti ellentmondást egyiküknek sem sikerült megnyugtatón feloldania.

AZ ÉRTÉKEK ÉS ETIKA PROBLÉMÁJA A MAGYAR TÁRSADALOMTUDOMÁNYOKBAN

Amikor az 1960-as években megnyílt a lehetőség a magyar társadalom és gazdaság tudományos vizsgálatára, a magyar szociológusok, közgazdászok és más társadalomtudósok szembesültek a hivatalos ideológiának azzal az igényével, hogy a társadalomtudósnak a marxizmus-leninizmus és a szocializmus iránt elkötelezettnek kell lennie. Ezzel az igénnyel szemben természetesen védekezés volt az értékmentességre való törekvés, a hivatalos ideológiának megfelelő értéke-

léstől való tartózkodás, az értékelés és az elméletek helyett a valóság feltárására való koncentráció abban a hallgatolagos meggyőződésben, hogy a valóság tárgyilagossága bemutatása hozzá fog járulni a magyarországi társadalmi viszonyok javulásához. A valódi társadalomtudósok közül csak a Lukács-iskola tagjai próbálkoztak egyideig azzal, hogy a marxizmus és szocializmus értékeire hivatkozva bírálják a fennálló társadalmi viszonyokat.

Valóban az értékmentesség mögött hallgatolagosan nagyon egyértelmű értékek bújtak meg. Ezek a szociológiában és a többi társadalomtudományokban világszerte elfogadott értékek voltak: a politikai (és gazdasági) szabadság, a szegények, elnyomottak védelme, helyzetük javítása, az egyenlőség felé való előrehaladás. Azt lehet mondani, hogy ebben az időszakban szinte általános egyetértés volt az értékekkel, illetve a társadalomtudósok között. Ez tulajdonképpen megkönyítette a társadalomtudományok művelését: minden olyan kutatás, tudományos mű, amely a fennálló viszonyoknak ezektől az értékektől való eltérést mutatta ki, vagy csak egyszerűen utalt az eltérésre, tehát amelynek csak egy kicsit is „ellenzéki” íze volt, jónak minősült a magyar társadalomtudósok közösségében.

Az 1980-as években kezdett a helyzet bonyolultabbá válni. A politikai és tudományos álláspontok, irányzatok lassú — kezdetben rejtett, később egyre nyilvánosabbá váló — pluralizálódásával párhuzamosan kezdett kitűnni, hogy: 1. az említett értékek egymással ellentmondásba kerülhetnek, 2. nem elég egyszerűen ellenzéki álláspontot elfoglalni a hatalmi elittel szemben, hanem választani kell az egymástól elkülönülő ellenzéki álláspontok között.

Jól illusztrálja ezeket a problémákat a Medvetánc 1986-os évfolyamában **Szelényi Iván** és **Ferge Zsuzsa** között zajlott vita a szociálpolitikáról.⁸ Ekkor már évek óta kezdett kirajzolódni egy írott formában alig megjelenő, de szóbelileg már élesebbé váló vita a „reformközgazdászok” és a „szociálpolitikuskok” között. A reformközgazdászok elsődlegesen fontosnak tartották a piacgazdaságra való áttérést és leépítendőnek mondtak minden olyan szociálpolitikát, amely ezt akadályozza. A szociálpolitikuskok viszont elsődlegesen tartották az egyenlőség felé való előrehaladást és a szegényebb rétegek segítségét és elutasították azokat a piacgazdaság felé vezető reformokat, amelyek az egyenlőtlenséget és a szegénységet növelhették. **Szelényi** Manchin Róberttal írott cikkében azt javasolta, hogy a szociálpolitikai reformerek fogjanak össze a reformközgazdászokkal, mert csak a szocialista rendszerben uralkodó bürokratikus redisztribúció kritikájának és a jóléti redisztribúció melletti állásfoglalásnak kombinációjával, a társadalmi és a liberális gazdasági reform közös platformjának megteremtésével lehet mindkét tábor célkitűzéseit megvalósítani. **Ferge Zsuzsa** a szociálpolitikus reformer álláspontot képviselve „zsörtőlődő megjegyzésekkel” válaszolt erre a javaslatra.

A gyors és radikális rendszerváltozás nagyon felgyorsította a magyar társadalomtudományok munkafeltételeinek és problémáinak változási folyamatát. Nem könnyű az új feltételek között eligazodni, az új problémákat megfelelően megoldani. Itt az értékekkel, az etikával, a politikával kapcsolatos néhány kérdést említek meg.

Közel három évtizeden keresztül (1963 óta, vagyis a magyar szociológia újjászületése óta) törekedtünk arra, hogy a párt ne befolyásolja a társadalomtudományi munkát. Most hirtelen nem egy, hanem több pártnak azzal az igényével kell időnként szembenézni, hogy a tudományos kutatásban érvényesüljenek a szempontjaik. Különösképpen megnehezíti az ezen igényekkel szembeni védekezést az a tény, hogy a társadalomtudósok jelentős része csatlakozott egy-egy

párthoz, néhányan közülük vezető politikuskok lettek. Pedig a pártpolitika és a tudományos munka szétválasztása semmivel sem kevésbé elengedhetetlen feltétele a valóság megismerésének, a tudományos objektívitásnak, mint a szocialista rendszerben volt. A probléma súlyosságának érzékeltetésére **Kornai János**nak egyetemünk díszdoktorává választása alkalmával elmondott előadásából idézek: „Olyan időszakban, amikor nem lehetett nyíltan politizálni, a potenciális politikus a kutatás szférájában elhelyezkedve járatos maradhatott társadalmi ügyekben és hozzászólhatott a közügyekhez. Teljesen természetes, hogy ez a típus most kiszáll a tudományból és átváltott a politikára. Minden tiszteletet megérdemelnek, feltéve, ha ettől kezdve nem tudósok tekintik magukat, hanem politikuskok. Mert ez két dolog. A politika is egész embert kíván és a tudomány is.”⁹

Egyáltalán nem alkalmazható az a korábban jól bevált „hüvelykujj szabály”, hogy ha a kutató a fennálló állapotokat bírálja, az mindenképpen jó. (Visszatekintve az elmúlt évtizedekre meg kell állapítanom, hogy akkor sem volt ez a szabály minden esetben jó iránytű, mert például az 1960-as évekbeni liberalizálódásnak és a gazdasági reformnak azon alapon történt bírálata, hogy ezek eltérést jelentenek a szocialista eszményektől, a polgári liberalizmus és humanizmus irányában, nagyon káros volt.) Jó példa erre a szegények számáról és a létminimum szintjéről folyó vita. Ebben jól látható a tullicitálási tendencia: minél nagyobb számú szegényről beszélni és minél magasabb létminimumot meghatározni. Ez szükségképpen odavezet, hogy a szegénység növekedésének méreteit a ténylegesnél sokkal nagyobbak állítják be, továbbá sokkal nagyobb számú (a lakosságunk feléig kiterjedő) embernek szociálpolitikai támogatást követelnek, aminek viszont az a következménye, hogy a rendelkezésre álló szociálpolitikai erőforrásokból a legszegényebbeknek kevesebb jut.

Végül a korábbinál sokkal világosabbakká váltak a különböző értékek közötti ellentmondások. A szabadság korlátlan érvényrejutása a gazdaságban nem csak az egyenlőtlenséget növeli, hanem a testvériség vagy szolidaritás rovására is mehet. Ha viszont az egyenlőséghez ragaszkodunk, ez a piaci viszonyok érvényesülését, konkrétan a magánvállalkozások terjedését hátráltatja, amelyek pedig a gazdaság fellendítését és ezzel az életszínvonal általános emelkedését elősegítik.

Összefoglalóan azt lehet mondani, hogy a magyar társadalomtudósok ma nehezebb etikai dilemmákkal néznek szembe, mint a szocialista korszakban. A tudományos objektívitás követelménye talán a korábbiaknál is fontosabb, ugyanakkor a kutató által elfogadott értékek kiválasztása bonyolultabbá vált és a felelősség-etika elveinek követése elsődrendű követelménnyé vált.

ETIKAI KÉRDÉSEK

A TERMÉSZETTUDOMÁNYOKBAN

Csak látszólag lehetnek könnyebbek az etikai problémák a természettudományokban azért, mert ott a politikai befolyás érvényesülésének kisebb tere van. Utalni kell azonban arra is, hogy a természettudományok sem teljesen politikamentesek. Elég ha az atombombagyártással kapcsolatos dilemmákra és vitákra hivatkozom a nemzetiszocialista Németországban és Amerikában. Egy közeli és máig súlyos károkat okozó magyarországi eset a bős—nagygyarosi erőműépítkezéssel kapcsolatosan kiadott — részben pozitív — magyar tudományos szakvélemények kérdése.

A természettudós etikai felelőssége másrésztől nagyobbak is tekinthető a társadalomtudósénál, mert míg az utóbbi legrosszabb esetben rossz gazdaságp-

olitikát vagy szociálpolitikát javasol vagy igazol, amelyet végső soron többnyire korrigálni lehet (ha sok áldozat árán is, mint ahogyan azt jelenleg látjuk, amikor a szocialista korszak egyes „tudósai” által is igazolt hibás döntéseinek következményeit nyögjük), a természettudomány viszont alig helyrehozható (lásd a csernobili katasztrófát) vagy helyrehozhatatlan (fajok kipusztulása) károkhoz vezethet. A természettudósok hatalma és felelőssége állandóan és gyorsan nő, ahogyan a tudomány egyre újabb felfedezésekhez jut el, egyre nagyobb lehetőséget nyújt a természeti folyamatokban való beavatkozásra, akár például a genetika, ezen belül a humángenetika, akár az energiatermelés területén. Nem túlzás az az állítás, — bár szívesen megfeledekünk róla, — hogy a tudomány az emberiség kezébe olyan eszközöket adott, amelyekkel nem csak önmagát, hanem az egész élővilágot elpusztíthatja.

Engedjék meg, hogy egy másik konkrét példát idézzek, ahol ugyan nem fenyeget a kozmikus katasztrófa, de az erkölcsi és emberi következmények igen messzemenőek lehetnek. Francia gyógyszerész-kutatók kifejlesztették az RU-486 szert, amely a terhesség első heteiben művi abortuszt idéz elő. Ez vitathatatlanul tudományos eredmény. Nagyon kérdéses azonban, hogy milyen következményekkel jár az emberiségre nézve. (Most eltekintek attól a kérdéstől, hogy egészségi következményei még nem teljesen tisztáztak.) Lehetséges, hogy ennek a szernek elterjedése következtében csökkenni fog az egészségre ártalmas kaporázós módszerrel végzett művi abortuszok száma, amely például hazánkban még mindig igen magas. Elképzelhető azonban az is, hogy az RU-486 hozzáférhetősége a megelőző fogamzásgátlási módszerek használatát fogja visszaszorítani, noha majdnem biztosra vehető, hogy minden fogamzásgátlási módszer kevesebb káros következménnyel jár, mint akár a legkevésbé ártalmas művi abortusz módszer. A kutatóknak, amikor egy ilyen szer kifejlesztésén dolgozik, nyilvánvalóan végig kellene gondolnia az ilyen következményeket.

Minden tudományos kutatásban érvényesülnie kell az objektívitásnak, pártatlanságnak, előítéletmentességnek, ugyanakkor — ma talán még inkább, mint korábbi történelmi korszakokban — a tudósok felelősséget kell éreznie kutatási eredményeinek társadalmi következményeiért, ebben pedig szükségképpen értékekre kell támaszkodnia. Az objektívitás és a felelősségetika követelményeinek összeegyeztetése azonban sokszor nagyon bonyolult dilemmák elé állítja őt.

LÁBJEGYZETEK

¹ Weber, M.: A társadalomtudományi és társadalompolitikai megismerés „objektívítása”. A szociológiai és közgazdasági tudományok „értékmentességének” értelme. A tudomány mint hivatás. Weber, M.: Állam, politika, tudomány. Budapest, 1970. 9—156. p., Weber, M.: A politika mint hivatás. Budapest, 1989. 91. p.

² Weber, 1970, id. mű. 10. 85. és 17. p.

³ Weber, 1970, id. mű. 153. és 125. p.

⁴ Weber, 1970, id. mű., 90—91. p. és Weber, 1989. id. mű. 74. p.

⁵ Mannheim, K.: Ideology and utopia. New York. 1936.

⁶ Mannheim Károly: Lélek és kultúra. Budapest, 1981.

⁷ Mannheim, K.: Man and society in an age of reconstruction. London. 1940., Mannheim, K.: Diagnosis of our time. London. 1943.

⁸ Manchin Róbert—Szelényi Iván: Piac, redistribúció és társadalmi egyenlőtlenségek a kelet-európai szocialista társadalmakban. Medvetánc. 1986. no. 2—3. 69—111. p., Ferge Zsuzsa. Zsörtőlődő megjegyzések Szelényi Iván és Manchin Róbert tanulmányához, Medvetánc. 1986. no. 2—3. 113—126. p.

⁹ Kornai János: A közgazdasági kutatás helyzetéről és feladatairól. Közgazdász. 1992. június 15.